

Gâzâlî'nin *el-Munkız mine'd-Dalâl* Eserinde Kişisel Dînî Tecrübenin Yorumlanması ^a

 NUREFŞAN BULUT USLU ^b

Öz: Huccetü'l İslam İmam Gazâlî yaşadığı zamandan günümüze iz bırakan bir düşünür, mutasavvıf, fakih ve kelamcıdır. *El-Munkız mine'd-Dalâl* eserinde hayata dair sorgulamalarının onu sürüklediği bunalımdan nasıl kurtulduğunu yazar. Bunalımın O'nda yol açtığı sıkıntı ile yaşadığı yeri terk etmiş ve insanlardan uzaklaşmıştır. Bu terk ediş süresince yaşadıklarını, sorgulamalarını, iç muhasebesini ve kendini tanıma yollarını *El-Munkız'* da itiraf eder. Bu makalede O'nun bu buhrandan hidayete nasıl eriştiğini, yönteminin neler olduğunu, kişisel dini tecrübesini nasıl edindiğini anlamaya çalışacağım. Tasavvuf yolunun ruhbanlıktan farkını ve benzerliklerini, rasyonel teosofi kavramının Gâzâlî düşüncesinde nereye tekabül ettiğini inceleyeceğim. Gâzâlî, kesin bilgiye ulaşma yolunda aklın sınırlarını bize gösterir. Bu sınırlar dahilinde açıklanamayan gerçekliklerden, uzlette öğrendiklerinden ve dünya sevgisinin neden tehlikeli oluşundan bahseder. İnsan bu tehlikeden uzaklaşmak için dünyevi olanı terk edecek fakat bunu sosyal hayatın sınırları içinde nasıl devam ettirecektir? Gâzâlî'nin insanların arasına dönmesinin gerekçesi İslam'daki "öncelikler fıkhı" düşüncesi ile izah edilir. Gâzâlî de hayatında dönüm noktası olan bunalımdan kurtuluşunu açıklamasında kalbine inen "nur" u Allah'ın istemesine bağlar.

Anahtar Kelimeler: Gâzâlî, kişisel dini tecrübe, ruhbanlık, teosofi, marifetullah, tasavvuf.

^a Bu makale, yazarın İngilizce yayımladığı "The Interpretation of Personal Religious Experience in al-Ghazâlî's *al-Munqidh min ad-Dalâl*" adlı İngilizce makalenin Türkçesidir. Bkz. *Entelekyä Logico-Metaphysical Review*, vol. 4, no. 2, 2020, ss. 129-153.

^b Ankara Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
nurefsan@live.com

The Interpretation of Personal Religious Experience in al-Ghazali's *al-Munqidh min ad-Dalal*

Abstract: Hujjat al-Islam Imam al-Ghazali is a thinker, mystic, jurist, and theologian who has still influenced today since his time. In his *al-Munqidh min ad-Dalal*, he writes about how he survived the crisis that his inquiries about life had driven him to depression. Due to the distress caused by the crisis in him, he left the place where he lived and moved away from people. During this abandonment, he confesses his experiences, inquiries, introspection, and ways of getting to know himself in *al-Munqidh*. In this article, I will try to understand how he reached guidance from this crisis, what his method was, and how he gained personal religious experience. I will examine the differences and similarities of the way of Sufism from the clergy, where the concept of rational theosophy corresponds in al-Ghazali's thought. He shows us the limits of reason on the way to reach precise information. He talks about realities that cannot be explained within these limits, what he has learned in the uzlat (escaping from community life and living alone), and why the love for the world is dangerous. The reason why al-Ghazali returned to social life is explained with the idea of 'fiqh of priorities' in Islam. Al-Ghazali attributes the "nour" (light) that descends to his heart to the will of God in explaining his salvation from the turning point in his life.

Keywords: Al-Ghazali, personal religious experience, clergy, theosophy, knowledge of God, light, mystical theology.

Giriş

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), Eş'ari kelamcısı, Şâfii fakihî, mutasavvıf ve filozoflara yönelttiği felsefî eleştirilerle tanınan İslâm düşünürüdür. 450 yılında İran'ın Horasan bölgesindeki Tûs'da dünyaya geldi.¹ Hüccetü'l İslâm² ve Zeynüddin³ gibi lakapları vardır. Zehebî'de geçen bir bilgiye göre Gâzâlî kendisinin adını insanların çift z ile söylediğini fakat kendisinin Gazâle adlı bir köyden olduğunu söylemiştir. Buna benzer bir rivayet Şeyh Muhammed'e de aittir fakat buna karşın eski tarih ve tabakat yazarlarının büyük çoğunluğuna göre Gâzâlî'nin babasının mesleği sebebiyle Gâzzâlî diye anılmıştır. Babası gazzâl yün eğirciliği, iplikçilik yaparmış. Aynı şekilde İbn Hallikân, Gâzâlî okuyuşunu yaygın kullanıma ters görür. Bir kimseyi kendi mesleğine göre anmanın Gâzâlî'nin yaşadığı Hârizm ve Cürçân bölgesinde bir gelenek olduğunu belirtir. Nihayet Gâzzâlî şeklindeki bir okuyuş son dönem yazarları için uygun görülmüştür.⁴

Gâzâlî'nin Türkiye'de yayımlanan eserlerinin bulunduğu bibliyografya M. Cüneyt Kaya tarafından "İslâm Filozoflarının Türkiye'de Neşir Ve Tercüme Edilen Eserleri Bibliyografyası" yazısının 842-847. sayfaları arasında ayrıntılı olarak verilmiştir.⁵

Gâzâlî'nin felsefe, kelam, Batnîlik⁶ ve tasavvuf ile ilgili tüm

¹ Tûs bölgesi o zamanda İran'ın yetiştirdiği alimler ve devlet adamları ile tanınan meşhur şehridir.

² Delil anlamına gelen hüccet kelimesi ile "Hüccetü'l İslâm" İslâmın delili manasında, dinde söz sahibi anlamına gelmektedir.

³ Zeyn süs demektir. Zeynüddin, dinin süsü demektir.

⁴ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.489.

⁵ M. Cüneyt Kaya, "İslâm Filozoflarının Türkiye'de Neşir Ve Tercüme Edilen Eserleri Bibliyografyası", İslâm Felsefesi Tarih Ve Problemler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018, 842-847.

⁶ "Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamındaki batn veya butûn kökünden türeyen bâtn kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Buna göre bâtniyye "gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler" anlamına gelir. Terim olarak "her zâhirin bir bâtnü ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş mâsum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar, diye tarif edilebilir." Avni İlhan, "Bâtniyye", Tdv İslâm Ansiklopedisi, 1992, Cilt:5, S.190.

hayatı boyunca yaptığı çalışmalarının sonucunda ulaştığı sonuç zihin ve ruh dünyasında kendi tabiriyle bir bunalıma, buhrana yol açtığıdır. Dışarıdan bakıldığında başarılı bir düşünür olarak görünen Gâzâlî'nin iç dünyasındaki bunalım git gide büyüyor ve El-Münkız'da da itiraf edeceği gibi içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Bu şüphelik Gâzâlî'nin de söylediği gibi kendi yaratılışında vardı. Çünkü hakikati arama çaba ve merakı O'nda gençlik yıllarında başlayan bir haldi. Kendisinin ünü ve şöhreti, yaptığı çalışmalar ve başarılarının büyüyle bu bunalım hali bir süre ertelenmiş fakat dört yıl boyunca yaptığı öğreticiliğin sonlarında kendisini gençliğinden beri etkileyen tasavvufun etkisi yeniden ve güçlü bir biçimde ortaya çıkmıştır. O'nun şüphesi yalnızca bilgi problemleri veya metafizikle ilgili değil ahlak alanında da ortaya çıkıyor, dünyanın bu durumundan adeta boğulduğunu söylüyordu. Eğitimci olarak verdiği eğitimin içeriğinde bile ahiret için faydasız ve Allah rızasından yoksun ilimlerle uğraştığını ve bunu şan ve şöhretin arzusunun ön plana geçtiğini itiraf ediyordu. Sırf bu sebeple Bağdat'ı terk edip bu şöhretin göz ve kalp bağlayıcılığından kurtulmak istese de ünü ve mevkisi ile nefis mücadelesinin altı ay sürdüğünü söylemiştir.

Bu bunalım durumları Gâzâlî'de Recep 488 (Temmuz 1095) gibi başlamış ve kendisinde psikolojik hatta fizyolojik sorunlara sebebiyet vermiştir. Ders anlatmaktaki zorluğu, iştahsızlığı, hazımsızlığı ve takatsiz vücuduna ilaçlı tedavi sonucu teşhis koyamayan doktorlar durumun psikolojik olduğuna kanaat getirmişlerdir. Nihayet nefis mücadelesini kazanan Gâzâlî, Bağdat'la bütün ilişkisini kesip, ailesinin geçimine bıraktığı mallarının kalanını muhtaçlara verip, medresedeki görevini kardeşi Ahmed el-Gâzâlî'ye bırakıp Zilkade 488 (Kasım 1095)'te Bağdat'tan ayrıldı.⁷ Bağdat'tan ayrılmasının arka planında o dönemin siyasi olaylarının neden olduğu düşünceleri de vardır hatta daha da ileri giderek aslında Bağdat'tan ayrılışını tamamen siyasi bir karara bağlayanlar da çıkmıştır fakat El-Münkız'daki bunalım nedenleri ve çıkış yolu

⁷ Mustafa Çağrırcı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.491-492.

hatta El-Münkız'ın yazılışının bu bunalım döneminde oluşu bizi bu konuda açıklığa kavuşturacaktır.

Bağdat'tan ayrılan Gâzâlî Şam'a gitti ve iki yıl boyunca Şam'da kaldı. Şam'da kaldığı sürece Emeviyye Camii'ne⁸ çekilerek arınmak, temizlenmek, nefsini terbiye etmek, ahlak ve epistemolojik şüpheleri ile ilgili derin düşüncelere daldı ve vaktini riyazete verdi. Ardından Kudüs'e gidip inzivaya çekildi. Gâzâlî'nin on bir yıl sürdüğünü söylediği bu halvet dönemi boyunca kendisi için bir çok aydınlanma ve keşif imkanı olduğunu El-Münkız'da aktarmıştır fakat buna rağmen bu dönemin ayrıntıları net değildir. Bu içe dönüş yolculuğunun ardından tekrar Nişabur'a dönen Gâzâlî tekrar öğreticilik görevine başlamış fakat hidayetinin (kendi tabiriyle) ardından tekrar öğreticilik yapmasını: "O zaman mevki kazandıran ilmi öğretiyordum şimdi mevki kaybettiren ilme çağırıyorum" şeklinde tanımlamıştır. Kendinde meydana gelen bu değişikliğin ne kadar da hayati olduğunu bu sözlerinden anlıyoruz.⁹

Gâzâlî'ye göre şüphe, gerçeğe ulaşmanın tek yoludur. Çünkü şüphe etmeyen düşünemez, düşünmeden gerçek görülemez, gerçeği göremeyen ise dalalette kalır. O'nun sistematik şüpheciliği ilk olarak varlığın ne olduğu konusuyla başlar. Böylece varlığı ve nesnenin nelliğini sorgulamak ile felsefeye ilk girişi yapmış olur. Kesin bilgi şüpheden temizlenmeliydi. O'na göre matematik bilgileri kesin bilgilerdir. Böylelikle ilk olarak bilgi kaynaklarını sorguladı, duyu algılarından şüphe duydu. Yanlış olan bilgiyi de getiren akıldı o halde aklın önermeleri ne derece doğru olabilirdi? Gâzâlî bu bunalım döneminde sorguladığı apriorik ve aksiyomatik bilgilerin güvenilirliği konusunda bir kesinlik görmüş değildi. Çünkü kanıt delile dayanır delil ise doğruluğu önceden kabul edilmiş bilgidir. Dolayısıyla güvenilir bilgi yoktur şeklindeki çıkarımı ile kurguladığı şüpheciliği onu psikolojik bunalıma yöneltmiştir. Burada birkaç cümle ile açıklanan bilgi ve varlık hakkındaki şüpheler

⁸ "Emeviyye Camii, Şam'da İslâm dinî mimarisinin bugüne kadar ayakta kalabilen ilk muhteşem örneğidir." Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Cilt:11, S.108.

⁹ Mustafa Çağrırcı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.493.

esasen Gâzâlî'nin neredeyse çağının tüm felsefi kaynaklarına ve geçmiş filozoflarının düşüncelerini okuyup, anlayıp, çıkardığı sonuç neticesinde olmuştur. Bu bunalım sıradan bir düşünme krizi değildir. Tüm düşünce sisteminin felsefe duvarına çarpmasıdır ki eğer elinde daha sonra El-Münkız'da söyleyeceği "Allah'ın kalbine attığı bir nur" sayesinde sağ çıkmıştır. Aksi halde düştüğü kuyu karanlık, açıklamaların yetersiz, delilleri kaynaklıdır. Bu iyileşmeden sonra yeniden aklın zorunlu bilgilerini bütün kesinliği ile kabul eder. Gâzâlî Tehafütü'l Felasife (Filozofların Tutarsızlığı) adlı eserinde filozofları kendi delilleri üzerinden eleştirir.¹⁰ Gâzâlî'nin filozoflara ve felsefe ile uğraşanlara karşı yazmış olduğu bu eseri anlarken bu durumu Gâzâlî'nin yaşamış olduğu çağın etkilerinden ayrı okuyamayız. Zira Gâzâlî döneminde olan ve amacı felsefeyi kullanarak insanları kendi amaçlarına çeken bir takım gruplar vardı. Bu gruplar her çağ da olabilse de Gâzâlî'nin döneminde de var olmaları onların niyetleri doğrultusunda kullandıkları felsefenin aynı zamanda ne amaçla da kullanılabileceğinin gösterilmesi gerekiyordu. Bu yıkıcı etkinin temel konularını yine onların bilgisiyile yıkmaya görevini Gâzâlî üstlenmiştir.¹¹ Bu konuda felsefi düşünüşün ne tür bir amaçla kullanılabileceğini bize yine o kendi anlatımlarında göstermiştir. Bu anlatılarda felsefi yöntemler ve mantıksal çıkarımlar mevcuttur.

Gâzâlî mantık ve matematiğin ilkelerini, doğa bilimlerinin deneysel alandaki yetkinliğini kabul etmektedir. O'nun demek istediği metafizik alanda insan aklının yetersiz kaldığı ve fiziğin ötesindeki bu alan için vahyin desteğine muhtaç olduğumuzdur. Gâzâlî'de akıl dört anlama işaret eder. 1) Doğuştan sahip olunan teorik bilgiler edinme yetisi 2) Bu yetinin temyiz çağında temel mantık ilkelerini kavrayabilecek düzeye ulaşmış hali 3) Tecrübelerden gelen bilgiler bütünü 4) Bu bilgi yetisinin ilerde ortaya çıkacak çeşitli durumları önceden kestirebilme ve hüküm verebilme haline ulaşmış şekli. O'na göre rasyonel bilgilerin kaynağı faal akla ben-

¹⁰ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.493-495.

¹¹ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008, s.78-79.

zer bir şekilde işleyebilir. Nur Suresi 35. Ayetinde¹² geçen “nur” kelimesini bir bilgi türü olarak ele alır. Burada “nur” olarak ele aldığı sezgisel bilgiyi akla bağlamıştır. Bütün nurların kaynağı olan ilk ve gerçek nur ise Allah’tır.¹³

Aristoteles mantığını ve kelim usulünü birleştiren Gâzâlî ilk defa Aristoteles mantığını İslami ilimlere uyarlamıştır. Tamamen mantık konusuna ayırdığı Mustasfa (İslam hukukunda deliller ve yorum metodolojisi) eseri bunun örneğidir. Gâzâlî kelimcilerin usulünü ciddi bir biçimde eleştirmiş ve Aristoteles’in mantığını temel almıştır. Bu konuda: “bir bilginin doğruluğu şöhretiyle değil apaçık oluşuyla ölçülür” demiştir. Ona göre mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez. O kelamı felsefileştirmiştir. Gâzâlî’nin en dikkat çeken eleştirisi determinizm eleştirisidir. Her an yaratmanın yenilendiği ve her yaratılan şeyin birbirinden bağımsız olduğu görüş determinist görüşle uyuşmuyordu. Ahlak için indeterminizm, insan iradesini hiçbir şarta bağlamaz. Onun hür iradesini sebeplilik kanununa bağlı olmadığını ileri sürer.¹⁴ Gâzâlî Tehafüt’te ruhun bağımsızlığı konusunda kelimcilerin atom teorisini kullanmış böylece cevher ve arazların durumunu reddettiği yönünde eleştirilse de O İslam düşünce tarihinde Yunan asıllı determinizm eleştirisini mantıklı yerine oturtan düşünürdür. İslam filozofları doğadaki oluşları Allah’ın hür iradesi yerine yine O’nun ilmini bağlayarak determinizmi kabul etmişlerdir. Fakat Gâzâlî bu sebep-sonuç bağına kabul eder ancak bunun doğanın kendinden gelen bir zorunluluk neticesinde oluştuğunu reddetti. Ona göre Allah her an yaratma halindedir ve bu yaratılışla oluşan nedensellik bağı Allah’ın elindedir.¹⁵ Malebranche’in okazyonalizmi Gâzâlî’nin ne-

¹² "Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değme dahi ışık verir. (Bu,) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir." Nur Suresi 35. Ayet. Diyanet Vakfı Meali.

¹³ Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.493-495.

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, 1990, s.73.

¹⁵ Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.498.

denselliğini en iyi açıklayan teori olmuştur. Malebranche determinizmi¹⁶ (zorunlu nedensellik) reddedip evrendeki neden-sonuç bağına Tanrı'nın yarattığını (okazyonalizm görüşü) söyler.¹⁷

Gâzâlî her ne kadar Tehafütü'l Felasife'de teolojik konuları rasyonel zeminde temellendiremeyeceğimizi söylese de İslam filozoflarının, mantık, matematik gibi kanıtlama metodlarına sıkı sıkıya bağlı kalıp teoloji konusunda zan ve tahmin ile hüküm vermekle eleştirdi. Çünkü filozoflar bu konuda gevşeklik göstermiştir. Metafizik konuların Kuran'da yer alışıyla ilgili Gâzâlî, akıl dışı olmakla akıl üstü olmak ayrımı yapmıştır. Bu ayrımın önemi metafizik meseleleri ele alırken yine aklımıza baş vurduğumuz gerçeğinin göz ardı edilmeyişinden kaynaklanır. Gâzâlî için Kuran'ın rasyonel bir okuması gayet mümkündür. Buradaki rasyonalite bir zorunluluk değil kabul edilebilirliktir. Gâzâlî'nin bu düşüncelerinden dolayı onun her ne kadar tasavvufla ilgilenirse de felsefeden hiçbir zaman kopmadığı hatta tasavvufunu felsefi zemine inşa ettiği söylenmiştir.¹⁸ Reynold A. Nicholson'un İslam Sûfileri adlı kitabında tasavvuf düşüncesinin gelişmesinde Gâzâlî'nin öneminin büyük olduğunu vurgular. Çünkü o teosofiyi rasyonel bir biçimde harmanlamıştır.¹⁹

Gâzâlî nassa dayalı gelenekçi ahlakı, tasavvufi ahlakla birleştirmiştir. İnsanın değerli ve mahiyeti konusundaki problemlere

---

¹⁶ "Gazzâlî, mucizenin imkânını savunmak amacıyla yola çıkarken Malebranche'da mucizelere gerek olmadığı düşüncesi yolun sonunda ortaya çıkan bir görüştür. Belki de mucize konusunu okazyonalizm açısından ikinci derecede önem arz etmektedir. Bu felsefenin asıl nefsi ve doğrudan söylediği şey, Tanrı'nın irâdesinin evrene olan hâkimiyeti ve gerçek kudret ve tasarruf sahibini karşısında insanın ne kadar aciz olduğudur. Malebranche'ın okazyonalizm ile göstermek istediği şey ise bilimsel verilerin temelinde aranmasını gereken anlamın, Tanrı'nın koymuş olduğu okazyonel sebepler ve yaratma tarzıdır. Bilimsel bir çalışmanın sahip olduğu birçok gâyenin yanında temel amacı da bu anlamı ortaya çıkarmak olmalıdır." Muharrem Şahiner, "Gâzâlî'nin Nedensellik Anlayışı İle Malebranche'm Okazyonalizminin Karşılaştırılması", Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (7) , 1-27, Yıl:2014, s.25.

¹⁷ Muharrem Şahiner, "Gâzâlî'nin Nedensellik Anlayışı İle Malebranche'm Okazyonalizminin Karşılaştırılması", Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (7) , 1-27, Yıl:2014, s.25.

¹⁸ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.498-500.

¹⁹ Reynold D. Nicholson, *İslam Sufileri*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1978, s.25.

önem vermiştir. Bilginin en son hedefi ve en üstünü ise marifetullahtır.²⁰ Gâzâlî, insanın kendisini diğer yaratılmışlardan ayıran şerefi ve faziletini Allah'ı bilmesine bağlar.²¹ Marifetullahı ulaşabilmek için insanın önce kendini bilmesi, tanınması ve kendini sürekli olarak arındırması gerekir. Gâzâlî İhya-i Ulumiddin eserinin "Acaibü'l Kalb" kısmında insanın mahiyetini, ruhun anlamı ve kalp, nefis ve akıl ilişkisini anlattığı kısımda bu dört kavramın psikolojik, ahlaki ve epistemolojik açıdan aynı anlamlara geleceğini söylemiştir. O ruhla beraber bedeni de varlığın bir parçası ve insana özgü bir gerçeklik alanında ele alması ayrıca hayat içinde bedene değer verilmesi gerektiği düşüncelerinden onun bir düalist olduğunu söyleyebiliriz.²²

Gâzâlî'nin marifet düşüncesinin özünde, insan aklının sınırlarının netleştiğini görürüz. Buna göre sınırlı bir akıldan sınırsız bir Allah'a ulaşmak rasyonel aklın sınırları içerisinde olamayacaktır. Marifet en yüksek idealdir ve her kalp kendi yetisi dahilinde marifet sahibi olabilir.²³

El-Münkız Mine'd Dalal'de Kişisel Dini Tecrübe

Gâzâlî'nin El-Münkız Mine'd Dalal'i altı bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada daha çok *kişisel dini tecrübesi* ile ilgili bilgi ver-

---

²⁰ "Sözlükte masdar olarak "bilmek, tanımak, ikrar etmek", isim olarak "bilgi" anlamına gelen ma'rifet (irfân) kelimesi ilimle eş anlamlı gibi kullanılmakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. İlim tümel ve genel nitelikteki bilgileri, mârifet tikel, özel ve ayrıntılı bilgileri ifade eder. İlmin karşıtı cehil, mârifetin karşıtı inkârdır. Bu sebeple ilim kelimesi her zaman mârifetin yerini tutamaz. Akıl ve naklin alanı dışında kalan hususlarda vasıtasız olarak elde edilen mârifet akıl ve nakil yoluyla elde edilen bilgiden daha değerli ve daha güvenilirdir. Böyle bir bilgiyle Allah'ı tanımaya "mârifetullah" (el-ilm bi'llâh), bu yolla Allah'ı bilen ve tanıyanlara da "ehl-i ma'rifet, ârif, ârif billâh, ehl-i irfân, âlim billâh" denir. Mârifet Allah, insan ve âlemle ilgili kapsamlı bir bilgi olmakla beraber tasavvufta esas olan "mârifetullah" denen özel bilgidir. Âlem ve nefis hakkındaki mârifet ise Allah'ı tanımının aracı olması bakımından değerlidir. Bu sebeple mârifetullah "Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkındaki bilgi" şeklinde tanımlanmıştır." Süleyman Uludağ, "Mârifet", TDV İslâm Ansiklopedisi, 28. Cilt, 2003, s.53.

²¹ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği İle Gâzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, MEB Yay., Ankara, 2005, s.208.

²² Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, 13. Cilt, 1996, S.500-501.

²³ Bedriye Reis, "Gazzâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2017, Cilt:5, Sayı:9, 5:1-40, s.36-37.

diği dördüncü bölüm olan *Tasavvuf yolu* başlığı altındaki, *İç Muhassebe, Tasavvuf Yaşayarak Bilmektir* ve altıncı bölümde yer alan *Uzlette Öğrendiklerim* kısmı makalenin yoğunlaştığı bölümlerdir.

Gâzâlî El-Müncız'ın girişinde Allah'a hamd, Peygamberimiz'e ve özellikle **dalaletten hidayete ermiş** tüm aile ve arkadaşlarına salat ve selam ile başlar. Buradaki ilgi çekici nokta Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) dahil tüm aile ve arkadaşlarının önceden dalalette olduğunu ve sonradan hidayete erdiğini vurgulamasıdır. Bu konuyu Duha suresi yedinci ayet ışığında anlamalıyız. Ayette mealen, “*Seni şaşırılmış bulup, doğru yola erdirmeyi mi?*”²⁴ şeklinde geçmektedir. Buradaki “seni dalalette bulup hidayete erdirmeyi mi” ithafı öncelikle Peygamberimiz Hz. Muhammed ve sonrasında tüm insanlık için geçerli bir mesajdır. Dolayısıyla bir peygamberin dalalette olması, onun mutlak doğru veya mutlak yanlışın ne olduğunu bilemeyişi olarak okunabilir. Tıpkı Gâzâlî'nin mutlak doğru ve mutlak yanlış kelam, felsefe ve Batnîlik altında aradığında dalaletten çıkamayışı gibi.²⁵ Çünkü bize mutlak doğruyu gösterebilecek bir gücün mutlak doğruluğun kaynağı olması gerekir. O ise Allah'tır.²⁶

Gâzâlî kendisine, Hakkı bulup meydana çıkarmak ve çektiği zahmet ve sıkıntıları ve bu sıkıntılardan manevi bir yükselişe nasıl sağlam bir inanca ulaştığını anlatmasını isteyenlere geçtiği aşamaları anlatır. Öncelikle kelam ilminden yararlandığı konuları ardından Batîniye araştırmalarını ardından felsefe konularını ve son olarak tasavvuf yolunu beğendiğini açıklar. Bu açıklamaları yaparken her insanın kendi yolunun doğru olduğunu düşünceğini fakat Mü'minun suresinde²⁷ geçtiği gibi çok azı hariç diğerlerinin yolunun doğru olmadığına değinir. Ardından kendi sorgulamasını, küçüklüğünden itibaren ona anne ve babasından gelen tüm

²⁴ Duha suresi 7. Ayet, Eski Diyanet İşleri Meali.

²⁵ Gâzâlî, *El-Müncız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.22.

²⁶ Gâzâlî, *El-Müncız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.24.

²⁷ “Fakat insanlar bu inanç birliğini yıkarak çeşitli gruplara ayrıldılar. Her grup kendi inanç sistemi ile övündü.” Mü'minun suresi 53. ayet, Seyyid Kutub Meali.

bilgilerin doğru olup olmadığı dahil sorgulamaya girişir. Bunu, "Her çocuk fıtrat üzerine doğar... Çocuğu anne ve babası Yahudileştirir veya Hıristiyanlaştırır veya Mecusileştirir." hadisine²⁸ binaen yapar.

İlmin hakikati ilm-i yakîni (kesin bilgi) bilmektir. İlmî yakîn, hakkında hiçbir kuşku bırakmayacak derecede açık olan bilgidir. Fakat Gâzâlî kelim, Batınlık ve felsefe literatüründeki taramalarından sonra kendisinden bu derece emin olabileceği bir bilgi olmadığını görmüştür. Sonuç olarak bilginin duyu organları aracılığıyla ve zorunlu akıl ilkeleri aracılığıyla elde edilenden kesin bilgiden başka kaynaktan edinilecek bir bilgiye rastlamamıştır. Ardından bu bilgilerin güvenilirliği konusundaki sorgusunda karşıt delillerle karşılaştığı için onlar da güvenilirliğini yitirmiştir. Bu şüphe bunalmından ne sorgulamaları ve okumaları ne de mantıklı ve tutarlı cevapları ile kurtulmuştur. Sadece kendi deyimiyle; "Cenâb-ı Hakk'ın gönlüme akıtmış olduğu bir nur sayesinde kurtulabilmiştim" der. Bir bilgi kaynağı olarak "nur" birçok bilgi kapısının anahtarıdır. Kim gerçek hakkında ulaşılabilecek bilgiye sadece akıl, mantık, bilim ve diğer bağımsız bilgi araçları ile ulaşabileceğini zannediyorsa Allah'ın çok geniş olan rahmetini daraltmış ve sınırlandırmış olur.²⁹

Elmalılı Hamdi Yazır, Metalib ve Mezahib'in Dîbace'sinde "Sen, şu görünürdeki ayrılığı içteki kavuşmaya ulaştırmasaydın,

---

²⁸ Hz. Peygamber (sav): "Her çocuk fıtrat üzerine doğar" buyurdu ve sonra da "Şu ayeti okuyun" dedi: "Allah'ın yaratılıştaki verdiği fıtrat..." (Rum; 30). Sonra Resulullah (sav) sözünü şöyle tamamladı: "Çocuğu anne ve babası Yahudileştirir veya Hıristiyanlaştırır veya Mecusileştirir. Tıpkı hayvanın doğurunca, azaları tam olarak yavru doğurması gibi. Siz kesmezden önce, kulağı kesik olarak doğmuş hayvana rastlar mısınız?" Dinleyenler: "Ey Allah'ın Resulü, küçükken ölenler hakkında ne dersiniz (cennetlik mi, cehennemlik mi?) diye sordular. Hz. Peygamber (sav) şu cevabı verdi: "(Yaşasalar) nasıl bir amel işleyeceklerdi Allah daha iyi bilir." Bir başka rivayette: "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki, konuşmaya başlayınca kadar şu din üzere olmasın" buyurulmuştur. Kaynak: Buhari, Cengiz 80, 93; Müslim, Kader 22, (2658); Muvatta, Cenaiz, 52, (1, 241); Tirmizi, Kader 5, (2139); Ebu Davud, Sünet 18, (4714)

²⁹ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.26-31.

ben beni görmez, seni sezmedim" der.³⁰ Gâzâlî de tıpkı bu Elmalı-lı Hamdi Yazır'ın söylemindeki gibi kalbine inen "nur" u Allah'ın istemesine bağlar.

Gâzâlî'nin bahsettiği bu *nur* nasıl bir nurdur sorusuna cevaben, En'am suresi 125. Ayette³¹ geçen "Allah, kimi hidayete erdirmek isterse onun gönlünü İslam'a açar" da geçen *gönlünü açmak* eylemi ile benzerdir. Ayrıca Gâzâlî, bu ayette geçen *gönlünü açma*-nın anlamının ne olduğu konusunu; "O, Allahu Teala'nın kalbe akıtmış olduğu bir nurdur" hadisiyle açıklar. Hadisin devamında ashabın bu nurun alametini sorması üzerine "aldanma yurdundan (dünyadan) sakınarak ebediyet yurduna (ahirete) yönelmektir" hadisini³² söyler.³³ Bu *nur* Gâzâlî için gerçeklerin keşfinin açıklanmış yeri.³⁴

El-Münkız'ın dördüncü bölümü olan Tasavvuf Yolu'na kadar Gâzâlî kendisine şüpheci diyenlere ve ilimleri inkar ettiğine dair onu zan altında bırakanlara cevap verdi. Hakikati arayanları kelimacılar, Batniler, felsefeciler ve mutasavvıflar olarak sınıflandırdı. Bu sınıfların güttükleri amaçları, tezlerini ortaya koydu. Bu tezlerin bir kısmının doğru olduğunu bir kısmının yanlış olduğunu götürdüğünü ve bir kısmının ise yanlış olduğunu ayrıntısıyla ve örneklerle anlattı.³⁵ Üstelik bu eleştiriyi örneğin kelim ilmi hakkında, her ne kadar kendisi bu bilgilerden tatmin olmamışsa da bu başkaları-

³⁰ Paul Janet, Gabriel Séailles, *Metâlib Ve Mezâhib*, çev. Elmalı'lı M. Hamdi Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul, 1978, s.XXIII.

³¹ "Allah kimi doğru yola ulaştırmak isterse, kalbini (Ona) teslim olma arzusuyla genişletir; kimin de sapmasına izin verirse onun kalbini daraltır ve sıkıştırır, adeta göklere tırmanıyormuş gibi: böylece Allah, inanmayanları dehşete düşürür." En'am suresi 125. ayet, Muhammed Esed mealî.

³² Hâkim, el-Müstedrek, 4/311; Beyhakî, ez-Zühed, nr. 974; Süyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr, 7/219.

³³ Burada hadislerin kaynak sorgulamasına veya hadis kaynağı kullanımı açısından Gâzâlî'nin tercihlerine değinmeyeceğim. Sadece Gâzâlî'nin kişisel dini tecrübesini kendi açıklamaları içerisinde nasıl izah ettiğini anlamaya çalışacağım. Fakat El-Münkız'da geçen hadislerin kaynaklarını olduğunu gibi aktaracağım.

³⁴ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.32.

³⁵ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.32-37.

nın da tatmin olmayacağı anlamına gelmez mukavilinde mütevazılıkla değerlendirdi.³⁶ Bir düşüncüyü inkar veya onaylamanın ancak onu anlamakla, özünü kavramak ve künhüne vakıf olmakla mümkün olduğunu yoksa bu durumun aksinin karanlığa taş atmaktan bir farkının olmadığını söyler.³⁷ Kişisel dini tecrübenin epistemolojik imkanı ile ilgili Swinburne (1979), Alston (1991) ve Plantinga (1981, 2000)'nın argümanları bulunmaktadır.³⁸ Fakat makalenin amacı ispat ya da tenkit değil Gâzâlî'deki dini tecrübenin kişisel boyutunun incelenmesidir.

İç Muhasebe

Gâzâlî Kimya-i Saadet'inin girişinde *Kendi Hakikatini Bilmek* başlığı altında Fussilet Suresi 53.ayeti³⁹: "*Zamanı geldiğinde insana mesajlarımızı (evrenin) uçsuz bucaksız ufuklarında ve kendi öz benliklerinde (bulduklarıyla) tam olarak anlatacağız ki bu (vahy)in tartışılmaz bir gerçek olduğu, apaçık ortaya çıksın. Rabbinin her şeye tanık olduğu(nu bilmeleri onlara) hala yetmez mi?*" işaret ederek Allah'ı tanımının kendini tanımaktan geçtiğini söyler. İnsana bu dünyada kendi ruhundan daha yakın bir şey yoktur.⁴⁰ Kendi acıları, sevinci, hüznü ve coşkusu ile ancak insanı kendi ruhunda tattıkları etkiler, harekete geçirir. Acı duymayan insan elini ateşten çekmez. Mutlu olduğuna kani olan insan hep o hal üzere yaşamaya devam etmek için çabalar. İnsanı derinden etkileyen ancak kendi ruhunun şahitliğidir. Başkalarından duymak hiçbir zaman kendi tecrübesi ile aynı olmayacaktır. Ruhunda Yaraticısını bir hal üzere deneyimleyen insandan daha mutlu, daha âli kim olabilir?

Gâzâlî'ye göre asıl mutluluk (ahiret mutluluğu) takva ve nefsi isteklerinden kurtarmakla olur. Bunlar ise gurur yurdu dediği

³⁶ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.38.

³⁷ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.40.

³⁸ Mark Webb, "Religious Experience", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/religious-experience/>>.

³⁹ Fussilet Suresi 53. Ayet. Muhammed Esed Meali.

⁴⁰ Gâzâlî, *Kimya-i Saadet*, çev. Ali Arslan, Merve Yay., s.14.

dünya hayatından uzaklaşmak, ahiret hayatına bağlanmak ve insanın bütün varlığı ile Allah'a yönelmesi ile gerçekleşir. Kalp dünya ile ilgisini kesmelidir. Kalp dünyadan ancak makamdan, maldan, insanı yüksek derecelerden alıkoyacak uğraşlardan kaçınmalıdır. Bu tanımlamalardan sonra Gâzâlî kendi durumunu anlatır. Kendi durumuna baktığında dünya hayatının uğraşlarının kendini her taraftan sardığını söyler. Kendi hayat muhasebesinde en iyi şeyin ders vermek olduğunu onun da ahiret için faydası olmayan bazı bilgilerle dolu olduğunu anlatır. İtiraf konusunda daha da açık düşünüp kendi niyetini sorgulamaya başlar. Niyetinin sadece Allah rızası olmadığını, makam ve şöhret duygusu içinde olduğunu ve eğer durumunu düzeltmezse ateşe yuvarlanmak üzere olduğunu söyler. Bu hal üzere nefis mücadelesi veren Gâzâlî, ne zaman bu durumdan kurtulmak için Bağdat'tan ayrılmayı düşünse nefsi onu alıkoyuyor ve bu kararından vaz geçiyordu. Bu çırpınma sonucu imanının sesinin ona bugün kendisini dünyaya bağlayan bu bağlardan kurtarmazsan ne zaman kurtaracaksın diye soruyor. Buna mukabil nefsi bu ruh halinin geçici olduğunu ve bu makamı ve muntazam hayatı bırakıp geri dönerse bir daha bulamayacağını telkin ediyordu. Bu hal Gâzâlî'de altı ay boyunca devam eder. Öyle ki ders veremez olur. Ders verememekten dolayı kalbine hüznün çöker. Yediğini hazmedemez ve mide sorunları yaşar. Hekimler ilaçla tedaviden sonuç alamaz. Ona kalbine çöken bu hüznün giderilmedikçe ilaçların kar etmeyeceği söylenir. Bu kadar çaresiz bir durumun içine düşen Gâzâlî Allah'a sığınır. Dua eder. Allah ona dünyevi şeylerden uzaklaşma istediğini kolaylaştırır.⁴¹ Ailesinin nafakasını ayırıp Bağdat'tan ayrılır. Ardından iki yıllık Şam hayatında kalbini zikrullah ile temizlemek, ahlakını düzeltmek, nefisini kötü huylardan temizlemek konuları ile ilgillemiştir.⁴² Bunları tasavvuf kitaplarından öğrendiği şekliyle ya-

⁴¹ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.97-101.

⁴² Diğer bazı tasavvuf konuları: tevhit, vahdet-i vücud, nübüvvet, velâyet, marifet, muhabbet, aşk, tevbe, zikir, zühd, takva, nefis, ruh, kalp, seyr-u sülûk, sabır, şükür, kurb, yakın... Hüseyin Kurt, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tasavvuf Anlayışı", Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 51, Sayı: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2015, S.199.

par. Öğrendiklerinin gereği olarak insanlardan ayrı yaşamayı ve riyazeti tercih etmiştir. Yalnız kalmak ve kalbinin zikir ile temizlenmesi için uzleti tercih eder. Yaklaşık on yıl kadar insanlardan ayrı kalarak kalbini Allah yardımıyla temizlemeyi ve derin düşüncelere dalmayı tercih eder. Bu on yıllık süreçte ona bir çok bilgiler açılır. Bu süreçte anlar ki sufiler Allah yolunu bulan kimselerdir. Hatta alimlerin ilimleri bir araya getirilse dahi bu halleri kavramaya bu bilgileri yaşamaya imkan bulamazlar. Tasavvuf önce kalbi zikir ile temizleyerek başlayan sonra sonu fenafillaha kadar uzanan bir süreçtir fakat fenafillah makamı yolun sonu değil daha henüz evin asıl kapısı ile dış kapısı arasındaki avludur.⁴³

Gâzâlî geleneksel İslam inançları ile tasavvufu uzlaştırma çalışmalarının bir ürünü olarak İhyâ-i Ulumiddin eserini yazdı. Fenafillah düşüncesinin, sufilerin benliğinin Tanrı'da yok olması, geleneksel İslam inancı için daha makbul bir hale getirebilmek adına "yakınlık" (kurb) şeklinde yorumlama eğilimine girmiştir.⁴⁴

Allah'a yakınlaşarak farklı ruh hallerine girenler hulul, ittihad ve vusul gibi bazı yanılığara şahit olabilirler. Bu hal içine giren kimsenin neler yaşadığını anlatmaya çalışmaması sadece hatırlamadığını ve güzel düşünülmesi ve bir şey sorulmaması gerektiğini anlatır. Peygamberimizin (s.a.v.) halleri de buna benzerdi. O Hira'ya gider böyle derin düşüncelere dalar ve ibadet ederdi. Bu hali bilmek isteyen yaşmalıdır.⁴⁵ Bu halin peygamberlik müessesesini anlama konusunda kendisine çok bilgi verdiğini söyleyen Gâzâlî, ardından nübüvvet hakkında bilgi verir. El-Münkız'ın son bölümünde hocalığa tekrar dönüşünde uzlette yaşadıklarını anlatır. Uzlet içinde insanlardan uzak yaşadığı bu dönemde insanın beden ve kalpten (ruh) ibaret olduğu bilgisine vakıf olur. Kalp, marifetullahın yeridir. Onun bilgisini ancak kalbinde (ruhunda) hisseder. Bu bilgiye bazen bir tadış bazen akli bir delil bazen de kuvvetli

⁴³ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.101-105.

⁴⁴ Michael E. Marmura, "Gâzâlî", *İslam Felsefesine Giriş*, Peter Adamson, Richard C. Taylor, çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yay., İstanbul, 2008, s.154.

⁴⁵ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.101-108.

imandan gelen bir teslimiyet hali içindeyken kendine vakıf olur. İnsanın kalbi dediği ruhu tıpkı hasta olan bir beden gibi hastalana-bilir, vehimlere kapılabilir ve insanı yanlış yerlere sürükleyebilir. Bu kalp hastalıklarının panzehiri Allah'ı bilmektir.⁴⁶ Nasıl ki beden rahatsızlıklarımıza anında çareler, ilaçlar arıyoruz ruhumuz için de aynı şekilde tedavi yöntemleri edinmeli bunun rahatsızlığını güt-meliyiz.

Gâzâlî ruhumuzu sıkın, bizi bunaltan çok çeşitli dünyevi ra-hatsızlıkların çaresinin Peygamber'in sünnetine sarılmakla iyileşe-bileceğini anlatır. Böylece kalp hastalıklarının ilacı ibadetlerdir.⁴⁷ Peygamberliğin getirdiği bilgilerin özüne insan akli ulaşamayabilir ve içindeki hikmeti göremeyebilir. Peygamberlerin emrettiği şeyler bizatihi güzellerdir. Bize dünya ve ahiret hayatında yararlar sağ-larlar. Peygamberi emirler, insanın canını, malını, sağlığını koru-maya yöneliktir. İnsanın kalbini Allah'a bağlayan bağları güçlendi-rirler.⁴⁸ Gâzâlî'nin imana ulaşmak için yaşadığı tecrübeler üç bö-lümde incelenebilir. Kitaplardan öğrendiği bilgiler ve o bilgilerin kendisinde bıraktığı izler; gördüğü rüyalar ve rüyaların bazen olaylarla örtüşmesi; son olarak zikir ve ibadetlerin yaşayışına etki etmesi. Örneğin hayvansal gıdalardan uzak beslenme veya oruç tutmak zihnin daha farklı boyutlarda çalışmasına sebep olabilir.⁴⁹

Din yalnızca kötülük karşısında iyiye yönelme yahut yanlıştan doğruya kaçma öğretisi değildir. Din bu kadarlık bir ahlaki sorun çözüme merci olarak algılanmamalı. Bu, dinde insanın yerini ve manasını küçümsemek olur. İnsanın duyduğu ilahi şuur ebedi güzelliği ortaya çıkarır. Bu güzellik insanı daha önce insanın hiç tatmadığı ilahi lezzetlere götürür. Allah'a odaklı bir irade ile O'na yönelmiş bir şuur hali vasıtasıyla insan köklerine döner. Manevi

⁴⁶ Gâzâlî, *El-Münekız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.121-122.

⁴⁷ Gâzâlî, *El-Münekız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.123.

⁴⁸ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1986, s.131.

⁴⁹ İbrahim Agah Çubukçu, *Gâzâlî Ve Şüphecilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s.86.

dönüşüm aşkla kemale ermekdir.⁵⁰ Allah ile aracısız konuşmak (dua) ve zikir (anmak) ile bu dönüşümde yol alınır.

Gâzâlî hayatı boyunca uzlete çekilmenin doğru olmayacağını düşünür. Çünkü insanların imanları konusunda soruları ve şüpheleri vardır. Kendini bu şüpheleri gidermekle yükümlü görür. Bu bir borçtur ve Gâzâlî bu borcu yerine getirmelidir. Hayat boyu insanlardan uzak bir yaşamın kendisini kurtarmayacağını düşünür. Artık kalpler hasta hatta doktorlar bile hastadır. Halk yanı sıra sürüklenmekte ve bunca kargaşayı görmesine rağmen Gâzâlî bu işle uzletle başa çıkılamayacağını düşünür.⁵¹ Tekrar hocalığa geri döner. Fakat bu geri dönüş eskiye dönüş anlamında değildir, daha güçlü bir iman ile neyi, neden anlattığının daha farkında olarak, bir amaç uğruna dönüştür bu.

Gâzâlî'nin daha kutsal saydığı bir amaç uğruna geri dönüşünü öncelikler fıkhi konusu doğru bir şekilde açıklamaktadır. Öncelikler fıkhi, dinimizin getirdiği ilkeler arasında bir öncelik ve sonralık sırasının bulunmasıdır. Emir ve nehiy konusundaki tutarlı tercihler hayati derecede önemlidir.⁵² Bugün Müslüman milletlerin en çok ihtiyacı olan şey çağın ilmiyle silahlanmış olarak ve bu durumdan habersiz ve geri kalmamaktır. Allah, kendisine olan nime-tini tamamladığı İslam mesajını çağın araçları konusunda kimseye muhtaç olmamayı gerektirmektedir. Bu çağın silahı teknoloji veya ilim olabilir.⁵³ Gâzâlî'nin yaşadığı dönemdeki felsefeyi kendine silah yapıp insanları kendi görüşüne çekme düşüncesi ancak onların silahlarını öğrenerek ve kendi silahlarını onlara yönelterek halka anlatılabilirdi. Öncelikler fıkhiına önem veren Gâzâlî, bu konuda ihmalkar davrandıkları için Müslüman toplumu eleştirmişti.⁵⁴

⁵⁰ Rabia Christine Brodbeck, *Hazreti İnsan*, Sufi Yay., İstanbul, 2007, s.195- s.207.

⁵¹ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.130.

⁵² Yusuf El-Karadâvî, *Öncelikler Fıkhi*, çev. Abdullah Kahraman, Nida Yay., İstanbul, 2017, s.13.

⁵³ Yusuf El-Karadâvî, *Öncelikler Fıkhi*, çev. Abdullah Kahraman, Nida Yay., İstanbul, 2017, s.138.

⁵⁴ Yusuf El-Karadâvî, *Öncelikler Fıkhi*, çev. Abdullah Kahraman, Nida Yay., İstanbul,

Bu ihmal hem irade sahibi olup hem de bilgi edinip gereğini yapmayanlar konusu Gâzâlî’de şaşkınlık uyandırır. O bu konudaki hayret ve isyanını şu beyitlerle açıklar:

Tanımasza insan Yaradanını
Nasıl taşır hayret, cinsin adını,
Fıtratta değişim beklemek muhal,
Aslan kükrer, köpek havlar, pek doğal!⁵⁵

İhya-i Ulumiddin içinde Gâzâlî’nin vasiyeti bulunmaktadır. Vasiyetin girişindeki sözleri tüm araştırmacılara, ne için araştırmaları gerektiği konusunda yol çizmektedir, yön belirlemektedir. Araştırmasına, konusuna, incelemesine amaç belirlemeyen düşünür tabiri caizse uydusunu şaşırılmış bir gezegenin akıbeti belli olmayan fakat gittiği konum hiçte iyi görünmeyen bir yere doğru gayrimuayyen ilerlemesi gibi yol almaktadır. Gâzâlî bu konuda şöyle der: “İncelemek üzere ele aldığın konuya bakışın Allah ile, Allah için ve Allah’a yönelik olmalı. Çünkü araştırıp incelemen Allah ile olmazsa O seni ya kendinle veya O’ndan başkasına yö-neldiğin şeyle baş başa bırakır.”⁵⁶

Ruhbanlık ve Tasavvuf İlişkisi

Kuran’da “رهب” (R-H-B) kelimesi huşu, korku anlamında kullanılmıştır. Rahib kelimesinin anlamı muttaki kelimesine benzerdir. Allah’tan korkan, O’ndan huşu duyan manasındadır. Tarihsel süreç içerisinde ruhbanlık kavramı anlam kayması yaşamış ve daha çok intivaya çekilme ve insanlardan tamamen uzak bir yaşam tarzı olarak algılanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) muttakiliği yüceltmiş, ashabına güçlerinin yeteceği ölçüde nafile ibadetlere teşvik etmiştir. Ancak toplumdaki tamamen soyutlanıp sürekli bir inziva halinde hayat sürme, Allah’ın helal saydığı yiyecekleri kendine

---

2017, s.286.

⁵⁵ Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., İstanbul, 2010, s.412.

⁵⁶ Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., İstanbul, 2010, s.410.

haram sayma gibi konuların İslam'da olmadığını söylemiştir.⁵⁷

Eski Mısır'da, Mezopotamya'da, İran, Anadolu, Roma, Hint ve Çin'de ruhbanlık altında rahiplik ve keşişlik farklı adlar altında olsa da hep mevcut olmuştur. Rahiplik ve keşişlikteki konular, teslimiyet, tevazu, çile çekme, yoksulluk, inzivaya çekilme, bekar yaşama, iffet, kanaat getirme, tefekkür, nefsi terbiye, nefsini disiplin altına alma, dua, kutsal metin okumalarıdır.⁵⁸

Gâzâlî'ye göre tasavvufta en değerli amel, nefsi ele almak, onu kötü ahlaktan uzaklaştırmak ve Allah harici her şeyden boşaltmak, zikrullah ile doldurmaktır.⁵⁹ O'na göre tasavvuf öğrenmekle değil hal ile ve yaşanarak bilinir. Hayatın hakikat şart ve sebeplerini bilmek ancak hayatın zevk ve sefasını terk ederek nefsi zevkleri öldürmekle ve böylelikle zühd hayatını yaşamak ile olur.⁶⁰ Bu süreçle birlikte Gâzâlî akli ilgilendiren konularda onun sınırlarını gözetken bir bakışla, aklın sınırlarını aşan konularda ise yine bunun açıklamasını akıl dahilinde yaparak epistemolojik hakikati yeniden inşa etmiştir.⁶¹

Gâzâlî'de dünya sevgisi sakıncalıdır. Dünyaya ait olan geçici zevklere ahiret hayatının güzellikleri tercih edilmelidir. Dünya sevgisi kalbin şirkine gidebilir. Kalbe derinden etki etmemesi bakımından dünya hayatını terke iyi gözle bakar fakat bu ruhbanlığa sebebiyet vermemelidir. Bütün davranışlarda ölçü ifrat ve tefrit arasında olacağından bu konuda da denge esastır. Gâzâlî'nin dünya işlerini terk etme düşüncesi Hasan Basri'nin düşüncesine benzerdir. "Çünkü onun ahireti esas alan ihya düşüncesinde dünyanın sadece ilgi tarafı reddedilmektedir. Ona göre kirli ve

⁵⁷ Ahmet Cahid Haksever, "Ruhbanlık" Kavramındaki Anlam Kayması Ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/1, c. 12, sayı: 23, s.27-28.

⁵⁸ Süleyman Uludağ, "Ruhbanlık ve Tasavvuf", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2004, Yıl:5, S. 13, s.19.

⁵⁹ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.95.

⁶⁰ Gâzâlî, *El-Münkız Mine'd Dalal (Dalaletten Hidayete)*, çev. Onur Şenyurt, Ehil Yay., İstanbul, 2017, s.96-97.

⁶¹ Sobhi Rayan, "Gazzâlî'nin Şüphe Metodu" Çev. Fatmanur Ceran, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 2015/1, Sayı: 34, S.237.

günahkâr dünya, eşyanın maddesinden kişinin iç âlemine aktarılmış olan dünyadır. Dünya, kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye çalışan güçtür. Onunla 'dıştan doğru' ilişki kurmanın sakıncası yoktur. Gazâlî'nin 'dünya' dediği, bütün his, arzu, emel ve ihtiras taşkınlığının bir yerde soyut halinden çıkıp, gövde ve cisim halinde 'dışarılaşmasından' ibarettir."⁶²

Gâzâlî'nin Rasyonel Teosofisi ve Tasavvuf İlişkisi

Teosofi kavramı Antikçağ'a kadar götürülebilecek mistik, dini ve felsefi bir kavram bütünüdür. Teosofi kavramının bu kapsayıcı tanımı ile Batı teosofisinden, Hint teosofisinden ve hatta İslam teosofisinden bahsetmek mümkündür. Ancak teosofi kavramının Helena Petrovna Blavatsky'nin lideri olduğu Teosofi Cemaati ile farklı bir anlayış ve boyut kazandığı söylenilebilir. Teosofi kelimesi Yunanca "theos" (tanrı) ve "sophia" (bilgi, hikmet) kelimelerinden oluşmaktadır. Bu anlamda tanrısal bilgi, ilahi hikmet ve marifetullah anlamında kullanılabilir. Dini açıdan kavramın kullanımını Tanrı'nın tecrübi, aşkın, mistik ve doğrudan bilgisidir. İlâhi olan bu aşkın, gizli ve tecrübi bilgiyi kavrayan teosofisttir.⁶³

Teosofi kavramının önemi onun bir çok dinden, öğretiden ve inançtan aldığı bilgileri "teosofi" kavramı içinde bütünleyip mistik bir teoloji oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda tasavvuf ile olan ilişkisini anlamamız, kavramın kapsayıcılığı içindeki yerini incelememiz, tasavvufa dair görüş alanımızı genişletecektir. Rasyonel teosofi, Tanrı'nın açık olmayan bilgisinin akılla kavranabilmesi anlamına gelir. Gâzâlî, ahlaki açıdan sosyal hayatta sürekli bir çilecilğe, insanlardan tamamen uzak bir yaşam şekline iyi bakmaz. Tıpkı Teosofi Cemaati açısından çilecilik anlayışı, Gâzâlî'nin tasavvuf anlayışındaki gibi insanın nihayetinde sosyal hayata karışmasının doğru olduğunu düşünür. Bedensel çileler

⁶² Mehmet Zeki İşcan, "Gazâlî'nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel Bir Bakış", Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 47, Sayı: 3, S.122.

⁶³ Ali Gül, "Senkretik Bir Oluşum Olarak Teosofi Cemiyeti Ve Xx. Yüzyıl Kültürel Yapıları Üzerindeki Etkisi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2015, s.10-11.

ruhi veya teosofik ilerleme için kesinlikle faydasızdır.⁶⁴

İlk olarak teosofi ile tanışıp sonra İslam'ı seçen Amerikalı diplomat Alexander Russell Webb (1846-1916) bir Teosofi Cemaati üyesiydi. Hıristiyanlığı bırakıp on yıl ateist olarak yaşadktan sonra Budizm öğretilerini benimser. Fakat araştırmayı ve düşünmeyi bırakmaz ve İslam'ı seçer. Müslüman olduktan sonra teosofi ile ilgisini kesmez.⁶⁵

Gâzâlî için tasavvufun özü Allah'ın birliğini itirafıdır.⁶⁶ Tüm aşamalarda Allah ile kurulan bağ ve araya aracı koymayarak doğrudan Allah'a bağlanmak sadece bu haliyel bile Allah'ın birliğini hal ile göstermektir. Kişinin yalnız kendi anlayacağı bir tecrübe demek Allah ile kulun aracısız bir arada olması demektir. Tevhidi açıdan saf bir ibadet şekli olan Allah ile yalnız kalma ve yalnızca O'nu düşünme eylemi İslam'ın *Allah'tan başka ilah olmaması* düsturunun ibadete dönüşmüş halidir.

Sonuç

Gâzâlî'nin felsefe, kelim, Batnîlik ve tasavvuf ile ilgili tüm hayatı boyunca yaptığı çalışmalarının sonucunda ulaştığı sonuç zihin ve ruh dünyasında kendi ifadesiyle bir bunalım oluşturduğudur. Bu bunalımın ciddi seviyelere ulaşması ardından yaşadığı yeri terk eden Gâzâlî, tasavvuf ile doğru yolu bulduğunu düşünür. Çünkü bu bunalımdan sadece Allah'ın istemesiyle kalbine atılan bir "nur" sayesinde kurtulmuştur. Hatta bunalımdan kurtuluşu erip tekrar yaşadığı yere geri dönmesini: "*O zaman mevki kazandıran ilmi öğretiyordum şimdi mevki kaybettiren ilme çağırıyorum*" şeklinde tanımlamıştır.

Gâzâlî'ye göre şüphe, gerçeğe ulaşmanın tek yoludur. Çünkü

⁶⁴ Ali Gül, "Senkretik Bir Oluşum Olarak Teosofi Cemiyeti Ve Xx. Yüzyıl Kültürel Yapıları Üzerindeki Etkisi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2015, s.122.

⁶⁵ Ali Gül, "Senkretik Bir Oluşum Olarak Teosofi Cemiyeti Ve Xx. Yüzyıl Kültürel Yapıları Üzerindeki Etkisi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2015, s.263.

⁶⁶ Ömer Faruk Altıparmak, "Gâzâlî ve Tasavvuf", TYB Akademi Dergisi, Yıl:1 Sayı: 1 Ocak 2011 "Gâzâlî", s.237.

şüphe etmeyen düşünemez, düşünmeden gerçekler görülemez ve gerçeği göremeyen ise dalalette kalır. Gâzâlî bu bunalım döneminde sorguladığı apriorik ve aksiyomatik bilgilerin güvenilirliği konusunda bir kesinlik görmüş değildi. Delile dayalı kanıt, doğruluğu önceden kabul edilmiş bilgidir, dolayısıyla güvenilir bilgi yoktur, şeklindeki düşünceleri onu bunalımın içine sürüklemiştir. Bunalımdan kurtulduktan sonra apriorik bilgilerin doğruluğu başta olmak üzere mantık, matematik ve doğa ilkelerinin yetkinliğini tekrar kabul etmektedir.

Gâzâlî Aristoteles mantığı ile kelam usulünü birleştirip ilk kez Aristoteles mantığını İslami ilimlere uyarlamıştır. Bu konudaki eseri bütün mantık ilkelerini içinde barındıran *Mustasfa* adlı eseridir. Gâzâlî indeterministtir. Determinist İslam filozofları doğadaki oluşları Allah'ın hür iradesi yerine yine O'nun ilmine bağlamışlardır. Gâzâlî bu sebep-sonuç bağına kabul eder ancak bunun doğanın kendinden gelen bir zorunluluk neticesinde oluştuğunu reddeder. Ona göre Allah her an yaratma halindedir ve bu yaratılışla oluşan nedensellik bağı Allah'ın elindedir. Bu doğrultuda Malebranche'in okazyonalizmi ile Gâzâlî'nin nedenselliği benzerdir.

Marifetullah kavramına benzer fakat daha genel anlamda kullanılarak, bir dine ait olmayıp fakat din kaynaklı olan teosofi kavramını Gâzâlî'nin marifetullah bilgisi ile karşılaştırdığımızda Gâzâlî'nin teosofiyi rasyonel alanda ve rasyonel sınırlar içinde birleştirdiğini görüyoruz.

Gâzâlî hayatı boyunca uzlete çekilmenin doğru olmayacağını düşünür. Tüm bir hayat boyunca uzlette olmanın insanlık için faydası ile insanlara yararlı olabilmenin insanlık için faydasını karşılaştırır. İslam'da olan öncelikler fıkhı gereği daha faydalı olanın daha az faydalı olana tercih edilmesi nedeniyle uzleti bırakıp hocalık mesleğine geri döner.

Gâzâlî'de bilginin kendisine açıldığı ve gerçeklerin keşfedileceği yer kendisinin bunalımdan kurtulduğu "nur" dur. Burada kişisel dini tecrübenin önemini vurgular. Bu, insanlara anlatılabilecek bir konu veya hal değildir. Kişi ancak kendi iradesiyle, yaşa-

mak ve hissetmek istemesiyle elde edebileceği bir durumdur. Fakat bunun yine Allah'ın elinde ve O'nun isteğiyle olduğunu vurgulamıştır. İnsanın bu dünyadaki mutluluğu, bu "nur"a erişmektir, Allah'ın bilgisine ulaşmak (marifetullah) ve Allah'ı bu şekilde deneyimlemektir.

Ruhbanlık ve tasavvuf konusunu incelerken kavramların anlamları ve tarihsel süreçte oluşan anlam değişimine uğramaları sayesinde konuya netlik getirmek zorlaşmıştır. Eğer ruhbanlığın inzivasını tüm bir hayat boyu insanlardan uzaklaşarak, yemeden içmeden kesilerek, bir acı ve çile halinde geçirilen bir hayat olarak anlarsak bu İslam'a uygun bir hal olmayacaktır. Çünkü İslam'da insanın gücünün yeteceği ölçüde nafil ibadetlere yönelme varsa da örneğin bu itikaf ibadeti gibi sınırlı günlerde olmaktadır, tüm bir hayatı kapsayan bir yaşam tarzına dönüşmemiştir. Zira Peygamberimiz'in (s.a.v.) hayatında böyle bir örneklige şahit olmuyoruz. Ayrıca Allah'ın helal saydığı yiyecekleri kendine haram saymak ve yasaklamak İslam'a uygun değildir. Gâzâlî'nin hayatında tasavvuf pratiğine baktığımızda onun uzleti öncelikler fıkhi ile rasyonel bir aşama kaydetmiş ve kendi mesleğinin insanlar için daha faydalı olacağını düşünerek sosyal hayatın içine dahil olmuştur. Fakat bu uzlet insanın içindedir ve dünya sevgisini kalbinden silerek ancak o şekilde sosyal hayatın içinde olmalıdır. Ona göre nasıl bedensel rahatsızlıklarımıza çareler arıyoruz ruhumuz için de geç olmadan çareler aramalı, onu arındırmalıyız.

Gâzâlî için tasavvufun özü Allah'ın birliğinin hal ile hayata indirilmesidir. Kişi kalbini ancak kendisi sorgulayabilir ve dünya sevgisine ne derece kapıldığına kendisi karar verebilir. Bu kalp hareketlerini dünyadan ve onun sevgisinden çekmek, iyi olmayan her halden temizlemek, Allah ile doldurmak gerekmektedir.

Kaynaklar

Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi*. Çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.

Bircan, Hasan Hüseyin. *İslam Felsefesine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

- Bolay, Süleyman Hayri. *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Brodbeck, Rabia Christine. *Hazreti İnsan*. Çev. Ömer Mansur Çolakoğlu. İstanbul: Sufi Kitap, 2007.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. XIII. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çubukçu, İbrahim Ağah. *Gazâlî ve Şüphecilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Gazzâlî, *El-Münkız Mine'd-Dalal (Dalaletten Hidayete)*. Çev. Onur Şenyurt. İstanbul: Ehil Yayınları, 2017.
- Gazzâlî. "Gazzâlî'nin Vasiyeti." Çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- Gazzâlî. *Kimya-i Saadet*. Çev. Ali Arslan. İstanbul: Merve Yayınları, 2000.
- Gül, Ali. *Senkretik Bir Oluşum Olarak Teosofi Cemiyeti ve XX. Yüzyıl Kültürel Yapıları Üzerindeki Etkisi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Haksever, Ahmet Cahid. "'Ruhbanlık' Kavramındaki Anlam Kayması ve Tasavvufla İlişkilendirilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2013).
- İşcan, Mehmet Zeki. "Gazzâlî'nin İhyâ ve Islah Düşüncesine Genel Bir Bakış." *Diyanet İlmî Dergi* 47, no. 3 (2011).
- Karadâvî, Yusuf. *Öncelikler Fıkhı*. Çev. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nida Yayınları, 2017.
- Kurt, Hüseyin. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tasavvuf Anlayışı." *Diyanet İlmî Dergi* 51, no. 3 (2015).
- Marmura, Michael E. "Ghazâlî." Çev. M. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*. Eds. Peter Adamson ve Richard C. Taylor. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Nicholson, Reynold D. *İslam Sufileri*. Çev. Mehmet Dağ ve Kemal Işık. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

- Rayan, Sobhi. "Gazzâlî'nin Şüphe Metodu." Çev. Fatmanur Ceran. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2015).
- Reis, Bedriye. "Gazâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet." *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017).
- Şahiner, Muharrem. "Gâzzâlî'nin Nedensellik Anlayışı ile Malebranche'in Okazyonalizminin Karşılaştırılması." *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2014).
- The Oxford Dictionary of Islam.* "Tawhid." <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2356>.
- The Oxford Dictionary of Islam.* "Taqwa." <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e2340>.
- Uludağ, Süleyman. "Ruhbanlık ve Tasavvuf." *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 13 (2004).
- Webb, Mark. "Religious Experience." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ed. Edward N. Zalta. Winter 2017 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/religious-experience>.
- Yazıcı, Talip. "Emeviye Camii." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. XI. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yazır, M. Hamdi. "Dibâce (Önsöz)." Paul Janet ve Gabriel Séailles, *Metâlib ve Mezâhib*. Çev. M. Hamdi Yazır. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.

